

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АДБИЁТ НАВОИИ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёлма ҳуқуқида

АХМЕДОВ Ҳошимов

УПК 894.375-1

ЎЗБЕК АДАБИЯТИДА НАСРИЙ ШЕЪР

Ю.Ю.Ю - Ҳозирги миллий адабиёт (Ўзбек
адабиёти)

Ю.Ю.Ю - Адабиёт назарияси

Филология фанлари номзоди элмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент - 1996

Тадкилот Узбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг Адабиёт назарияси бўлимида баён қилинган.

Илмий раҳбар - филология фанлари доктори, профессор
Баҳолир САРИБСОҚОВ

Расмий оппонентлар - Узбекистонда хизмат кўрсатган фан
арбоби, Халқа номидаги Республика
Давлат мукофоти совсиндори, фило-
логия фанлари доктори, профессор
Лазиз Пулатович ҚАШШОВ

- филология фанлари номзоди
Зухриддин ИСОМИЛДЖОНОВ

Етакчи илмий муассаса - Ўзбекистондаги Тошкент Давлат педагогика институти.

Химоя 1995 йил " 25- октябрь соат 14⁰⁰ да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти ҳузуридаги Д 015.04.21 рақамли докторлик илмий даражасини олиш учун диссертация химояси бўйича ихтисослашган илмий кенгаш йиғилишида утқазилди (700170, Тошкент шаҳри, И. Муминов кўчаси, 9-уй).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида (Тошкент шаҳри, И. Муминов кўчаси, 13-уй) танишиш мумкин.

Автореферат 1995 йил " _____ " да жўбатилди.

Ихтисослашган илмий кенгаш
котиби, филология фанлари
доктори

Раҳимов

Н.К. РАХИМОНОВ

К И Р И В

МАЗУНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. Шеъринг- инсоннинг орау- арионлари, катираблари, Уй-кочинмаларининг икодий "инъикоси", уларни бутун мураккаб ва бетакрор поэтик усул ва шаклларда ифодаловчи санъат. Ундан боир ханиса иккоку эркинлик, кулайлик ҳам гузаллик калайди. Чунки шеъринг- инсон рухнинг, кон диллатининг сувкли гушсон. Коинот гултохи, замин ноҳари бўлиш инсон қалбининг ранг-баранг илодарда турганини фалатгина шеърингдагина айрича ва ўзига хос тарзда эухур этади. Зеро поэзиянинг куч-кудрати, соҳр-қодуси, "тортинг кучи" ҳам ана шунда- инсон рухияти оламининг эидийатли сўёқларда, ҳам ҳарорати, ҳам таровати ила бера олиши, ахо эттира олиши, кўяингчи, сузратдантиришидадир.

Энг учкур нарсав- бу хаёл. Ноирдаги фантазия- учкур поэтик хаёл ҳар доим ҳам ўзига хос шаклга эга бўлавермайди. Биз қанчалик алабий қонун, шеър ва мезонлар яратмайлик, иккодкор тафаккури ҳеч қачон депонийб туриб қолмаган. Билангани, аруз шеъринг тизими неча борлаб ўзининг соҳру жойибасини кўз-кўз қилиб қалаятти. Лекин не алабий, ана шу бадийи муқаммал шеъринг тизими ҳам иккодкорнинг дили-таъбири не фонс қондира олимай қолгани кучкии экан. Аҳлиер Назоия:

Топилганя қонд амвог бир неча сўз,
Суз алтур олға ул ён тушмаган кўз.
Ани назм этки тарҳинг тоза бўлганя,
Улусқа майли боандова бўлганя¹

доганида, балки фикру хаёл қўшининг чексиз назм осомонда чарх уриб парвоз этишини орау этмаганим? Унинг ана шундай, сўзга инсон ишлаб, ўзгача поэтик шакл ахтариб "Маҳбубул-қулуб"дай ҳам шаклан, ҳам назмунак янгилик ишлаб топилшининг боқои шундан эмасини? Ёки Миртемирнинг сидонладай "чўғилиб-қисқараверадиган" эркин(сарбаот) шеър эркинликларидан ҳам қоникмай насрий шеърларда бир қадар ўзини топгандай сезини нимадан?

Насрий шеърларнинг маҳиятини очиб берив, ундаги поэтик фикр, бадийликнинг илага чиққи омиқлари, шеър ва мезонлари, шаклий ўзига хосликлари, қолаверса, бу маззунинг таҳқиқ этилмаганлиги, бинобарин, ичиниз макур маззу бўйича илк таҳқиқот эканлиги қаби масалаларга қавоб ишлаб маззунинг долзарблигини белгилыйди.

¹ Аҳлиер Назоия. Муқаммал асарлар тўплами. XX томлик. VIII том. Фарход ва Бирин. Тошкент, "Фан", 1991, 44-бет.

ТАДЖИҚОНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ. Мазкур тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари – янги ва бармақ шеърини тизимлари орасида ўзига раъсан мақом ва ном келтириб, назм ва наор ўрнини ўзига хош "қўприк" вазифасини ўтатиб, неча замонлар, неча йиллар давомида "қили билмас" дало келтириб шеърини тизим-наорини шеърларини илмий қадар тадқиқ этиб ва тегишли ҳулосаларга, тавсияларга келиб, қили амалий қонуниятларни ёритишдан ёборат.

ТАДЖИҚОНИНГ ОЎҚИДА ТУРГАН ВАЗИФАЛАР: мазкур тадқиқотдан қўлайлиги вазифа: наорини шеър бораида шу қунгача яратилган илмулотларни илгиб; уларни илмий ўрганиб, ётибориларидан фойдаланиб, умумлаштириб; ватанамиз ва хорижий адабиётшунослар ҳамда илмдорларга томонидан билдирилган фикрларни ўзгаро қўйиштириб; қили қиммати бор бўлган наорлардан илмий қўтарган қадар илмида ҳулосалар чиқарибда фойдаланиб; шу қунгача ўзбек адабиётида мавжуд бўлган наорини шеърларга хош тизимни илмийлаш, туркумлилаш, тавсия қўйиш ва уларнинг бадииятини очиб;

– наорини шеърларда оўз қўйиш, улардаги мавзу-мазмун ринг-барингчилигини текшириб, тегишли ҳулосалар ясаб.

ТАДЖИҚОНИНГ ОБЪЕКТИ – Ўрхун-Эрнасий тавсиятилари таркибидан раъсан учрайдиган наорини шеър қурткилари, мумтоз адабиётимиздаги наорини наорлар бағрида қили туғилган оғзага чиққан наорини шеърга хош парчалар ва энг муқими – IX наор ўзбек адабиётида яратилган наорини шеърларини атрофича тадқиқ этиб. Биз наорини шеърларнинг характерли намуналарини тадқиқотимиз учун раъсан Ёшар Сулаймон, Боту, Чўлпон, Ойбек, Миртемар, Қонил Илмий, Ўлмас Умарбеков, Омон Матқон, Рауф Шарф, Иброқим Гафуров, Бҳуб Алмадқонсов, Қарим Бҳуршев, Дамирқул Лоқар, Алъам Ёлтим, Қўтлубека, Қалим Адур, Қўхрат Нобмат, Нобоба Қуматова, Бақошар Мурод Али, Қўхрат Иброқим қили илмдорларнинг наорларини раъсан қилиб оқдик.

ИЛМНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСИ ВА МЕТОДИ – Илм. Мазкур мавзу раъсандан шеърининг мақомати, ритми(наорини қўфия, бади, уолуб қили қатор муаммолари бораида у қили бу даркида илм оғза борган қам хорижий, қили ўзбек адабиётшунос-олимлари, илмдорларнинг фикрларига методологик раъсан сифатида тадқиқ. Илмнинг тадқиқот усули раъсан қили тарихий ўрганишдан ёборат.

МАВЗУНИНГ ЎРГАНИЛИШ ДАРАЖАСИ ВА ИЛМНИНГ ИЛТИМОТИ. Наорини шеърининг қам сифатида текширилиб, унинг бадииялиги, услублиги, ўзига хошлиги қили масалалар илм бор қилиб, яқин бир илмиз даврида тадқиқ этилди. Бунда наорини шеърининг ёркин(бармақ) шеърларини

фарқли томонлари очиб берилди. Заирнинг мазмуни ва шаян хусусиятлари, тил, тасвир ва ифодалигидаги ўзинга хосликлари таққирланди. Ўзбек адабийтшунослигида бу кунгача назорий ваър табиати ҳақида илмий-назарий қарашлар бўли килинган яхлит ишларнинг йўлиги диссертациянинг ҳам назарий, ҳам амалий янгиллигини белгилаъди.

ТАДЖИКОТНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ. Назариниъда, ҳулосалариниъ алабил қараиъда баҳоларга сабаб бўлиб келаётган назорий ваър муаммосининг ачинага ҳизнат килиъди. Ишнинг амалий аҳамияти шундаки, муस्ताкил жанр сифатида янаб келаётган назорий ваърларнинг ўзинга хос хусусиятлари очиб берилди. Конкрет инсоаллар таҳлили осқали неботлар, ҳулосалар берилди. Ва бу ни ҳулосаларидан алабий қараиъга онд таджихотларда, таъреунослигининг муайян соҳаларида олиъ Укуз вртлари талабаларига адабийт назариниъдан маърузалар, махсуо курслар ўзинда фойдаланиъ мушкин.

ТАДЖИКОТНИНГ ҚАМОАТЧИЛИК МУҲОҚАМАСИДАН УТИШИ.

Маъкур илмий ишнинг вазосидан икхита илмий маҳола беллган. Уъ бу инсоаллар "Ўзбек тили ва адабийти" илмий журналда ёълон уилинган. Бундан таъқари, иъ вазосидан тўрт марта турли ҳақида тезислар ёълон уилинган. Бу тезислар диссертациянинг онг муҳим маъзулари ва ҳулосаларини ако эттирган бўлиб, улар Республика Иъ олимларининг анъанавий илмий конференциялари материалларининг назрларида чоп этилган. Иъ ЎзР ҒА Алишер Навоий номидаги Адабийт инотитутининг Адабийт назарияси бўлимида баъқарилган ва бу бўлимида муҳоқана килиниб, ҳимояга таъсия этилган.

ИШНИНГ ТАРКИБИ.

Диссертация Кириъ, тўрт боб, ҳулоса ва фойдаланилган адабийтлар рўйхатидан иборат.

ТАДЖИКОТНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ.

Ишнинг "Кириъ" қисмида таджихот маъзусининг долъарблиги, маҳсад ва вазифаллиги, методикаси ва методологияси, Урганилиъ даражаси ва илмий янгиллиги, илмий-назарий ва амалий аҳамияти, объекти, қорилланили ва таркиби ҳақида умумий маълуот берилган.

Диссертациянинг биринчи боби "Насриъ ваърнинг жанр хусусиятлари" деб номланиб, у икки қисидан иборат. Бунда асосан, назорий ваърни жанр сифатида қарашга асос берувчи жиҳатларга ёътибор берилди. Шу аспектда жанр ва унинг хусусиятларига атрофлича, жиҳдий ёътибор берилди. Биринчи қисм: "Ўзбек поэзиясида шх-

лий яланишлар" ва "Наорий шеър жанрининг таърифи" деб буюрилган.

"Ўзбек поэзиясида шаклий яланишлар" жомиди вакил борабиддаги мувоқофа, яланишлар қадимий таш битиклар матнидан, уларни ўрганишдан бошланганлиги ва бизнинг кунларимизгача давом этиб келаятганлиги ҳақида оғз оритилади. Айниқ, ҳар қандай шеърта қўйиладиган шаклий талаб-вази, ритм, турох, қофия талабларидар. Ҳадди оғи шеърый масралар турли поэтик санъатлар оилосида хилоланиши зарур. Ташбитикларда баъзан шундай ситрлар учрайдики, уларда тўла шеър дейиш учун қавондар хусусит оғинамайди. Аммо бу билан бирга уларни проза дейиш ҳам унчалик тўғри бўлмайди. Масалан:

*Bir tabu'lqu jux bolty, jux tabu'lqu
min bolty, min
tabu'lqu tuman bolty, - tir Ansa
bilinlar: asuju bar, adgu ol (Urga bituzig'dan).¹*

Матнда ритми-синтактик параллелизмларнинг маъудлиги шеърта хос оҳангдорликини өзига чикарган. Лекин бундай парчалар битикларда изчил учрамайди. Ана шундай парчалар бешхтёр наор ва назм ўртасидаги боғлиқликни, уларнинг "тутамув" нуқталарини излашга ундайди. Гётенинг ёзишча, "яносетак наросаярдан қутилиш учун" прозани аввал шеърта ёзиш мумкин. Чунки шеърта сараланиши кучайиб, жумлалар аниқ, ёқимтой ва янгрех ашитилади, ортақча хашам бўлган айрим қўшимчалар, оғз ва жумлаларни бир-бирга боғлайдиган баъзи синтактик воситалар мақомал даражада камайди.² "Хосер менга шеърдан кўра проза билан ёзиш лозим, деган хаёл тишлик бермапти. Балки бу хос-туйгуларимнинг, кўрган-кечирганларимнинг шеърта оғинамаслигадандар."³ Кўринадики, ҳар қайси иходкорда муайян бир вақтга келиб наордан-назмга, назмдан-наорга ўтиш эҳтиёли тугилади. Чунки, янгиликка, ўзига хосликка интилмайдиган иходкордан чинакам поэтик мўъжизалар қутиб қайи. Бу хусусда, яъни, поэзия ва проза оралигида өзига келадиган асарлар-наорый шеърлар хусусида Э. Мехелайтис баъйни тўғри гапни айтади: "ҳақиқий санъат доимо поэтиклар. Негаки, у поэзиядан дунёга келган, унинг биринчи меросхўра бўлган ва ҳар доим факат янги нарситга қўйилган ўла поэзия бўлиб қолаверади."⁴ Мартемярнинг наорый шеър тақрибиде ҳақидаги фикрлари

¹ Малов С. В. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951, с. 82.

² Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 288-бет.

³ Вождов Э. Ёсиру шеърта шуур. Тошкент, 1985, 167, 175-бетлар.

⁴ Мехелайтис Э. Тунги капалаклар. "Кемалек" адабий-танқидий мақолалар тўплами. Тошкент, 1989, 295-бет.

қам жуда мисонерит: "Қирасан,⁷ бу нарса Р. Тегорда бор экан. Сал-дал
иқлимиз киргайдан кейин, Тургеневнинг "Стихотворения в прозе"
деб номланувчи насриъ шеърлари билан танидим. Улар қофияга, вазиға
тушган шеъртердан қам баланд туралган халқий асарлар эди."⁵

Демак, насрай шеър— биз кўникаб кетган ханри қонуи-таъриф-
ларни бузди. У ўзининг ички тузилишига, мақомига эга бўлади.
Унда ҳам проза, ҳам насрай тилида бўлган, аммо поэзия тилида бўр-
тироқ туралган хусусиятлар бор, яъни: а) ҳис ва янги алгор фикр;
б) сербўёқлик; в) лаконизм²

Баринча бошнинг "Насрий шеърнинг ханр таърифи" деб номланув-
чи иккинчи қисмида мазкур ханр ҳақидаги фикрлар, мисоллар ҳамла-
ниб ҳулоослар чиқарилади. Қузатишлардан маълум бўлаётгани, насрий
шеър асосида "назми проза", "ритмик проза", "сочма", "мансур
шеър", "насрдаги назм" ва наҳоят "мансуре" деб атаб келинган бўлоқ
хам, у аслида батта нарса— насрий шеърнинг турлича номланишдир.
Мана шу турли хал қўрғани, тузилиш, хусусиятларга эга бўлган нас-
рий шеърлар веча законларни яъно қояпти. Ҳатто насрай шеърлар-
дан мисоят матооб ҳам чиқди.³

Ўзбек адабиётида насрий шеър ханрини ўрганиш хараёнида тўп-
ланган фикрлар, ҳулоосларни умумлаштириб, бизнингча, насрий шеърни
ханр оидида ханреломчи қўидаги хусусиятларни кўроати
мумкин:

1. Маълум вазиға ва иэчал қофияга эга эмаолак.
2. Тасвирда шеърӣ ва насрий шеърнинг аралли қўллиниш, ёхуд
аксарият насрий поэтик баёининг етакчилиги.
3. Образчилик, раъзийликнинг устуқлиги ва фикрий умумленмалар-
нинг куччилиги.
4. Ҳис-ҳанжоннинг (эмоциянинг) баландлиги ва риторик оборотларнинг
кўдлиги.
5. Ииораларнинг, гап бўлақларининг семантик интонация икхити-
дан ииобий муостақаллиги ва шутқ суръатининг ранг-баранглиги.
6. Тасвирга мис қолди ритмик тузилишига эгаллиги ва паузалар
ролининг оотили.

Албатта, барча насрий шеърлар ҳам мана шу қатъий қоидаларга

¹ Миртомир. Икис сабси. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1973, 6-сон, 3-б
² Адабиёт назарияси. Икки томлик. I том. Тошкент, 1978, 392-бет.
³ Рабуров И. Илтико. Мансуралар. Тошкент, 1991.

бувоунада, дейишдан барсими. Биро, мазмун ва шакл охири-охири
иқдорнинг индивидуал-интеллектуал маҳорати билан реал манзара
квоб этади.

Иккинчи боб "Наорий шеърнинг таркиб топиши ва равокланиши
босқичлари" деб номланди ва уч қисмдан иборат:

1. Наорий шеърнинг тарихий ялдишлари.
2. 20-30-йиллар ўзбек адабиётида наорий шеър.
3. Ҳозирги замон ўзбек адабиётида наорий шеър.

Мазкур бобнинг "Наорий шеърнинг тарихий ялдишлари" деб ата-
лувчи биринчи қисмида Ўрхун-Энхтоой тасвирлари матнида кўзга
ташланган наорий шеър нарчалари, мумтоз адабиёт саҳифаларида учрай-
диган сахъли ўринлар таҳлил қилинади.

Эркин (барбаст) шеърнинг вақлий ҳусуоиятлари, ритмиклиги ўзгарган
ҳолатда, яъни проза оҳангига яқинлашган, оқинган оҳангда наорий
шеър ҳоли бўлади. Бундай мисоллар яқин ёдномалар матнидаёқ кўзга
ташланган. "Иносониёт ақли ва тафсилур қобилиятининг гултоки бўлган
қадимги ёдномаларга қаровек, ("Авесто", "Панчатантра", "Дҳанмапада",
Экклесиаст, Инжил, "Көпвалъқотилъ китоби) уларнинг ҳаммаси шеър
билан проза ўртасидаги аяққандай олтин бир ўрталиқда яратилгани-
ни кўраемиз. Назаримда, буларда шундай бир шакл ўрталиқга топилган-
ки, унинг ифодалари билан ҳатто муоқоқа ҳам этиб бораётган бўлган
хосиёт тубларига, фикр ноаниқликларига етгандай бўлиб кўринади.¹

Қадимий тасвирларнинг айримлари шу кунгача қабул қилиб
қолинган ҳатий шеърий қалиплардан қаддий ўзоқламади. Мана шу
ҳолатлари биз наорий шеърнинг яқин кўринишлари деб қараймиз. Чун-
ки уларда вази тургун эмас, гап бўлакларидаги семантик муотазил-
лиги бор. Уларда ички маром овозларла. Таврирлар (параллелизмлар)
шеърий оҳангга тортади:

*idi okmiz kox turk (iti)
anqa olurur arnis. Bilga Kagan arnis, alp
qagan arnis, bujuruky jama bilga arnis aring,
alp arnis, bagari jama buduky jama muz
arnis. Any dgun ilig anqa tutmish aring,
ilig tutyn toruk imis. Bilga oyi anqa.²*

Агар қадимги ёдномаларда параллелизм учраса, бу демак, аввал
замонларда проза поэзия уюшуриши билан "тушунганликдан" далелат

¹ Федуров И. Ўзбекистоннинг адабиёт тарихи. Адабий-танқидий мақолалар.
Тошкент, 1982, 96-бет.

² Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М., - Л.
1951, с. 29.

берилади¹. Наорий шеърларнинг чиройли намуналари Рабгузий, Навсий, Бобур каби кўплаб мумтоз адибларимиз иқолада ҳам учрайди. Масалан, Касим Хоразмийдан: "... айлайин аҳволим эълоски мен ҳастайи но-
комга бир сарв гуландом, икки нартгон боқом гами икки тушуб оубх
балаи шом, синиг наоли хаёлида уруб гом, не миядин етуруб бир
қатла пайм, кўзи горатгари волсом, нега ноз-карашми билла оаллошию,
мастона киром айлар вли. Ман қолибон, фурқатиди хонима ўтлар
оалибон, ул борибон, ақл ала хуним олибоним, яна ишига боқиб,
лутф ила қонини қоқиб, ванқ-муқаббат ўтага жиоми назоримини ёқиб,
ҳар сори кўз ёшим оқиб, ҳаҳрида тун-қун улоқиб, бутқул ўлур эрдям
анга волаю-вайдо"² Гулом Каримов мазкур парча (наорий шеъри)
арузининг узун баҳри (баҳри тавил) вақли на у қофияланган наор-сахъ
балаи ёзилади деб талқин қилган.³

Хуллас, мумтоз адабиётимизда наорий шеър парчалари омикретик
ҳолатда учраса ҳам, сахъ тўғайли наорий шеърларнинг чиройли на-
мунаси дарахосига кўтарилган.

Иккинчи бобнинг "20-30-йиллар ўзбек адабиётинда наорий шеър"
қисмида ана шу йилларда адабий қараёнда урф бўлган сочмаларга-
наорий шеърларга эътибор берилган. Чунки сочма-наорий шеърнинг
ақралиб чиққан муотноқил ханқидир. 20-йиллар сочмаларида хитоб,
даъват руҳи, ундовлар, ҳозиржавоблик ва ҳис-ҳаяжон ниҳоятда кучли,
устивор эди. Адиблар сочмаларда давр шиддатини, янги тузумга
даъватни ўта иқори пардаларда ифшоланганга айтишдилар. Чунки унда
қатъий шеърий қондалар- вази, ритм, қофияга тўла риоя қилинмайдиган.
Бу ерда энди муҳим-мазмунли эркин оқангларда тўла очиб бериш,
таъбирчанлик биринчи ўринга чиқади:

- Уйғон,

Уйғон марқ қизин!

Қуёш чиққан,
Тонг отган!

Ўктабр тонги,
Ўктабр қуёми.

Янгираб ҳамон,

Бутун дунёга гулгула олган!⁴

Хуллас, нақлий, ҳам поэтик услуби ўхшаш бўлган воарлар 20-30-
йиллар шеъринидаги анъанавийликдан дарак берилади. Иқоладаги уолубий

¹ Штосмар М. Исследования в области русского народного
стихосложения. М., "Наука", 1952, с. 113.

² Ўзбек адабиёти хрестоматияси. Тошкент, 1945, 416-бет.

³ Каримов Г. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1987, 185-бет.

⁴ Шосар Сулаймон. Сайланма воарлар тўплами. Тошкент, 1934, 83-бет.

10
муқтаракчи адибларнинг бочмаларида ҳам янги ётган.

Иккинчи бобнинг "Ҳоширға замон ўзбек шеърларида насрий шеър" деб номланувчи учинчи қисмида ҳоширға адиби ҳаросида яратилган рағи-баранг мавзулар ва бақлардаги насрий шеърлар таҳлил этилади. Адиблар ҳаётда ўзига хос қолса бўлган минсураларга алоҳида тўхталиб ўтилади. Бу борада Иброҳим Ғафуровнинг новаторлик (ишқидолик) ролига баҳо берилади. Бундан ташқари улуғларга, маҳобатлари турлича бўлган адибларнинг насрий шеърлари таҳлилга тоғтилади.

Бир туркум насрий шеърлар борки, уларда ортпарварлик, мақдот-парварлик, қадриятларимизни улуғлаш, "моҳиға кейтмо ки кўрай" каби қатор муҳим муаммо-мавзулар қаламга олинади. Омон Матисн "Насрдаги назмлар" деб номланувчи насрий шеърлар тўпламида мақдот-вамо, сиқик, илҳам (шир-хулосаларни берилади: "Кўзингни си, утми-шигни кўрсони, лекин ундан кўзингни сима!"¹) шеър бу гапни раси 20 йил олдин ёзган. Таалқуб! Ҳақ ва оқил оўзи шеър арағи давр талотумлари, ўзгаришларни олдиндан сезган, асосига ундаган. Бундан муносабатни шеър Абсам Уктам яқолада ҳам кўриш мумкин. Ёқуб Аҳмадхонсойнинг яқолада умумлаштириш, бадиий муносади ва достик хулосалар чинари яқадори яқола кўзга ташланиб туради: Бодиснинг мана берадаган шик хуриб қолса, янги шик ўсим, қосил қилиш мумкин. Одам ботмас галати Дарахт, мана берадаган шик (яқдон) хуриб, қорин (нафос) ўсим чиқади?²

Энг назирон салот шеърлари арағида ҳам насрий шеър анқонилт-ларидан фойдаланиш тамойиллари кузатишмоқда. Масалан, Шухрат Насмат шеър-сўхбат, дивнат, доклик ва рибқорлик каби турфе қил сафатлар истифодаси учун табиий ҳодиселар-тумани тамойилга, муқофосага тоғтади: "Туман, туман-ёсуман, беритилгалқимни, Англеб оғай-қим думан, бўлса кўрай дўстимни. Туман, туман нара бор-сунгги душмон кўйдиригич. Балки менинг дўстларим дунда энг сўйдиригич. Туман, туман, кет йўқол, инсон тоғай дунда-матра тасони, кунг бол ва яқдон оғай. Туман, туман, кетмасанг, мен ўт бўлиб ёнарман. Сенинг захил қиянгни, арагангни ёрарман..."³

Бу ерда мазмун ўзига хос маъна бирим билан сугорилган, ў сахъ ва бошқа таърифи воситалар қонлантирил, ружуъ, тафсил ва б. ердимида тўлиқонлик қаб ётган. Мазмун ва маъл муносади.

¹ Омон Матисн. Қуён осоти. Насрдаги назмлар. Тошкент, 1974, 10-бет

² Аҳмадхонсой Ёқуб. Сардобадда бурметут. Тошкент, 1990, 28-бет

³ Шухрат Насмат. Оғосиз сўхбат. Тошкент, 1993, 20-бет.

11
Яна бир ёш шоира – Ёсиба Хумитова баъзилта инорий бейнинг улида
фикрия, кичимли берилга интилади: "Қўлингда... тўла оуя. Кар
калбонгда ёнган етган шиклар билан ... қўйибсан... Аммо мендан
пастроқда турганингга вахот ингламайсан.

Сенга куда ачинаман..."¹

Шоира назомат билан поэтичалар устидан хуш чаларада. Бор-ёқга
бир кичик бонд, тўрт шоридан бир олам мана. Тиниб белгилари ҳам
ўзига хоо оқоляликни, номинфахмликни инглитаб турибди. Аслида
гаслар, 2, фисқ-фасодчи, хавад, 3лар устидан "номалум одан" сиктари
кач-кач уриб янаб ўтиш керак.

Ўчинчи боб "Насрий шеърнинг турлари" деб аталади. Ёзишнинг
кузатишларини шуни кўрсатадики, кейинги вақтларда насрий шеър-
лар ширмунча урф бўлишда. Ушбу мунохават қилувачилар унинг ҳам
качки, ҳам услубий-бадий инновацияларини юдариб топмоқдалар.
Энделикда ўзбек адабиятида гўзал насрий гасрлар яратилган бир
гуруҳ инновацияларни кўрсаташ мумкин. Булар: Ибраҳим Рафуров, Омон
Матхон, Рауф Шериф, Ёшуб Аҳмаджонов, Мухаммад Доуф, Хамрокул Ақилар,
Карим Баҳраев, Қутлибека, Салим Азур, Абсам Ҳатм, Қухрат Насмат,
Қухрат Иқром ва бошқалар. Булар турли ёш, авлодга мансуб адиблар
бўлиб, бадий-эстетик қариялари, услублари калма-кал бўлган инно-
вациялар. Насрий шеърлардаги услубий-теориявий, шаклий ўзига хоо-
ликларни кўрибга олиб, уларни уч гуруҳга ширтиб тақриқ этиш мумкин:
оддий насрий шеърлар, мансуралар, охиёли насрий шеърлар.

Ёшуб Аҳмаджонов ишодада насрий шеърларнинг ўзига хоо томи-
лари ошалади. Шир 32 мустақил, мўъяз қисмлардан иборат туркум
яратган.² "Ўлғазлик тақтири" деб номланган бу оддий насрий шеър-
ларда бир олам мана товланади, ҳақимтомуз фикрлар қалъаланади.
Уларда чинкам ширқона зукқолик, донзлик, бадий тафаккур мана-
лари кўрк беради: "Одамзот бисотида фикот икки тил бор: Ҳақ тили,
Ёлгон тили. Берча тириклар ана шу икки тилда гапирардилар (е унисда
е бунисда). Ҳамма китоблар ана шу икки тилда ёзилади (гоҳ унис,
гоҳ бунис) билан). Одамзот истеймолида учинчи тил йўш."³

"Шундай оодда байтлар борки, -деб ёзиши Эркин Воҳидов, - бундай
оодда қилиб айтиш ҳақ бир мумкин амводай кўрилади."⁴

¹ Хумитова Ёсиба. Энг нафис гул. Ўрганч, 1993, 60-бет.

² Аҳмаджонов Ёшуб. Сардобадага буряматут. Тошкент, 1990, 20-бет.

³ Уша асар, 20-бет.

⁴ Воҳидов Эркин. Шоира шеъри шуур. Тошкент, 1983, 160-бет.

Ёш Абдуллоев ялғиз икёр ташкиллаган буюк ошмакчилик ишкан-
 бончак ислоҳда янорай воқеага эр эгани. Тупқумдаги шундай янорай
 шеърларнинг хисси ҳам ҳар хил. Баъзилари 2-3 маоралагини асосат-
 Таълим бу сатрлар ўта бадалай, ошмакдор, хамфискишмакдорнинг хушман-
 дай тўқла, яъни на мулоҳазали. Ташкирдаги ошмакчилик, раъшани
 китобхона тарихида: "Бар уютад янорай эркин, шайтонга
 ортаманган бўлади. Бар ямонга янорай килким, ўшаничи шеърлар
 кули бўлади. Бар китоб кутубона килким, муаллифи шеър аўтоми".¹

Мана шундай шундай янорай шеърлар бонча бир талай янорайлар
 янорай Карим Баҳраевада ҳам бор. Унинг янорай шеърлари ҳам худ
 мулоҳазали, фикр-тўғуларга бон, гап қурални бадалай. Янорай шеър-
 ларнинг манзу ва гошлари бонча шеърлари бонча хамосаниг, хамла
 тупқумдаги шеърлар ошмакчилик килким, янорай кўрники ва бон-
 мада? Бонча-бирини тўқиради. "Ташкир" янорай янорай шеърлари
 гош "Қабрдаги баулар", "Дар" лаба эркин шеърлар гошга хам-
 осаниг. Демак, кушталарни хамлаб, шундай янорай шеърларга гош
 алометларни, хушман-хушманларни хушманга хушманни хушман:

1. Ташкир (метри)нинг графак тупқумни бадалай янорай кўрники-
 да бўлади.
2. Эшманчалик (баро)шмакчи, ташкирчи хам-тўғуларни бонча
 турани.
3. Обранчилик, фикрий умумлашманларнинг куччилиги.
4. Бу шаклдаги янорай шеърларда манзу, турок, қошма хам
 қатъий шеърни ушорлар қўлланилади.
5. Шундай янорай шеърларда джи ошаниг, хам-тўғуларнинг етак-
 чилиги алоҳида ўранига чақади.
6. Бу шаклдаги янорай шеърларни ошмакчи (эркин) шеърлардан
 ўшманча янорай ритм ва субъектив янорай янорай туради.

Бу хушманлар ҳар бир янорайнинг маҳорати бадалай бонча хам
 у бонча бу даржада янорай бўлади.

Ушманча бончаниг "Сахъли янорай шеърлар" хамосаниг янорай шеър-
 ларнинг мажмур турига тўқилиб, унинг бадалай хушманларни тўқили
 еталади. Бу шаклдаги янорай шеърларнинг янорай кўрники чинқилини
 бонча, барх хамосаниг адибабда бадалай янорай. Унинг гўзал янорай

¹ Абдуллоев Ёш. Сардобадаги бонча. 30-бет.

² Баҳраева Карим. Сабр хамосаниг ошмакчи. Тошкент, 1990,
 20, 22, 57, 76-бетлар.

Вазоғай, Бобур, Қомил Хоразмий каби қатор шайхлар иқтида ҳўлим ўчатиш мумкин. Ҳозирги шеърятнингнинг камси, раънаҳ ала шу ҳавтбаҳе, илҳомбаҳе бекрй чамалардан ошдилайтир. Исроий шеър-
лининг оқъале шикда узоқ ўтиллимида улуг едиблар томонидан
боллаб берилган анъана, вориоқлик бугунга келиб, ўзгича руд,
ўзига ҳос тароват билан дилан отмоқда. Сакъ оимъати назкур исроий
шеърларда у ёки бу тарзда иллатиллаб, муомирликни, ҳимоҳанглик ва
ўзига ҳос маром (сити) ли таъминлайди. Бундай исроий шеърларнинг
ўқилиши баъзон, баъкий оқдалиги эътиборга лойиқ. Тили- ширали.
60-йиллар шеърятида ала шундай шеърларнинг гўзал илмуналарини
Ўлмао Умарбеков ўзининг "Болгар қўшиқлари"да айтган: "Сениб қолди
Бой Васалининг гўзал кизи Алтана, сениб қолди отасининг асалдай
дўманини, ота ерти унга берган юмни ҳаром қалди у, отасини унут-
ди у ва эотини унутди".¹

Ўшбу парчада маром ва сқанги қўмадаги уноурлар аухудга кел-
тарилди: оўз такрори (анафори) – сениб қолди; вокал аллитерация –
уни "у" тосъилиниг такрорланиб, манна тосуй сарғалини ҳосил қили-
ли, кўна мумтоз адабиётда тавзиъ – ҳаром қалди у, унутди у каби;
бундан тавқара оўз тартиби (инверсия)нинг ҳам роли бор.

Ёш шоэр Ёухрат Икром ҳам ала шундай сахъли усул билан ўзига
ҳос вфода усулини, поэтик фикрининг таъсирчи йўлини топган. Маҳо-
маи образлар тавсоти оққале бекрй бир қадимт- Ватан ва ватанпар-
варликка урғу берилди: "Келибсен-да қайтаб, қалдирғоч. Биллоан-
ми, ўйладим неки? Юсоқ ўриш нилэб ер кежиш Дарбадарга ўхшатдим
сени. Халемаи куз келар, баламан. Гойкё бўласен-ку, дафъатен.
Кайса боллар сени тирилик. – Ахир битта бўлади Ватан! Носонининг
номак қосини Канотингга ўхшотени-да кўп Тўғривени айтаман, сенинг
Канотингдан бўлак нарсинг кўк! Бесўнақай бўло-да бероз, Мусичага
ҳурматим бордир. Тақлаб кетмас ўлан тўпагани хох ёмғирлар, осуқ-
дир, қордир Делқонга ҳам ўхшаб кетар у. Бесозор ҳам камбағалғена.
Канот қилани мўл дастурқондан қолган-қутган, тўюлганига. Кант-
лавар сени савлар, боллаб келармишени Баҳорни. Дола муоичалар
еретар Канотлари оотяда қорни! Куз ҳам ўтар, ким ҳам, сўди Баҳор
сеплерини бир уватга. Ямк уилинг тўри сеними, Мусичалар қолар
бўғотда".²

¹ Ўлмао Умарбеков. Болгар қўшиқлари. Тошкент, 1955, 8-бет.

² Ёухрат Икром. Ўёсини. Тошкент, 1933, 17-бет.

Этибор берилса, шунд пуиктгайок ва орфография комбинатиялар орда-
ли дам фикрият буртириб, қабартариб, кучайтириб берилати. Куллари
орқали иносиларга хоо қилоатларияотиқода этилмоқдаки, бу ишьяла-
вий усул ичгича— наорий шеър шаклида ҳам ўз таъсирчанлигини йўқот-
магани. Демак, сахъли наорий шеърлар ҳам ижодиюрининг поэтик фанга-
шиюлга жонг йўл очинишдан ташқари ўзининг иклияи санъатлари билан
хам фикр дийомхасига, икля ва мазмуни мутасоибоблигига хизмет
қилади, таъсирчанлигини санъади.

Сакрамияни икунлаб, қумдаги хулосаларга икяллимиз мумкин:

1. Мати наорий кўринишда бўлади.
2. Сахъ бадиия санъатининг қар уч вақлидан (сахъ мутавозий,
сахъ мутарраф, сахъ мутавозин) тегишличи истиқода этилади.
3. Сахъ туғайла аниқ, иччи вазиға хоо маром озага келади,
ўзига хоо ритмик-антонияйон тушлмига ага бўлади.
4. Маълум композицияга ага бўлади, бу бир ичча масрадан (об-
заглардан) ёки бадилардан иборат бўлади мумкин.
5. Маъжур сахъ турли хил куткай-отилвоуки комбинатияларга,
иқлий санъатларга бойлиги, баъобарин, поэтик иқсониятлари кенг-
лиги билан ҳам ақралаб туради.

Маъжур сахъли наорий шеърларда кўп мазму ва мазмуни қамраб
олувчи турқум ёки доотонлар ҳам арафия мумкин. Бу турдаги наорий
шеърлар махсулдор бўлиб, ҳала талай поэтик мўъжизалар кутиб мумкин.

Учунчи боёнинг оўлти қисми "Наорий шеърининг маъсура бади"
деб номланди. Унда 20-30-йилларда кечган сочманинг иқсий эъсо-
цияси деб қарётганимиз-маноураларнинг бадииятига тўхталиб, бу
борада номатор (лекция) адиб— Иброҳим Гафуровнинг маноураларига
ва унинг баъзи иқсонлари иқодиға этибор берилди. Маноура¹ ади-
бий хараёнда ишобата баққачароқ қоқилоа бўлгани учун унинг бадиия
ва иқлий хусусиятларини қумдагича кўроети мумкин:

1. Матининг узун-қисқа, турли қамдаги сатрлардан иборат бў-
лиши. Манораларнинг ишобий мустанқиллиги.
2. Маълум вази ва иччил қоқилга ага эмоблиги.
3. Иквероя, риторик оборот, ваузалар роқининг орфия ва
тегишли ритмик-антонияйон тушлмига ағалиги.
4. Синтактик барикларнинг маитикий-антонияйон мосиятига қараб
пути суръатининг ўшгарувчанлиги.

¹ Мансура— арабче *منصور* 1. Сочилган. 2. Наорий, прозаик.
Алишер Навоий асарлари лугати. Тузувчлар: Парсо Ямазиев, Собирдон
Корсимов. Тошкент, 1972, 360-бет.

Шоир Сулаймон, Чўлпон, Комил Имин, Қартилар ва бошқа яхшикорлар соҳна (мансӯра)нинг бир қатор имкониятларидан самарали фойдаланишган. Соҳнага ҳам мазмунини, ҳам адибнинг янги яққорлиқ бадият насига оқиб чиққан адиблардан бири – Ўроқим Гафуровдир. Унинг мансӯраларида поэтик плеоназм, анафора, ритмик-синтактик, лексик-морфологик параллелизмлар, ҳатто айрим товушлар, тиним белгилари ҳам маълум бир тафсилот, манзарани ёрқинроқ очкига, мазмунини: тўлақонли бўлишига хизमत қилади. Мансӯраларда муаллиф оёриқроқ тасвирий уюл – анафора (такрор) ни унумли фойдаланади. Улар даярли ҳар бир мансӯрада учрайдиган ва ўзига хос семантик-стилистик вазифани бажаради:

Қамқонинг тўлаги.

Маълумлиб бегунолар ётган бундай тўлақларда.

Улар кўз билардан кўл бўлиб кетган,

Улар унсиз ноқалардан чўл бўлиб кетган.

Улар армилардан кўл бўлиб кетган...

Дунё ётар шу тўлақда.

Ёёр ётади шу тўлақда. Шарлари қоқил, Соҳона Ўзин.

Умон Ноҳуранинг тўлаги –

Хабланин кемаси...¹

Дрт, маллат қайғуси битилган дарди, аламга саждабардан бири. Уш қатагон даярининг шарҳи, бесмон ўнстинч қунлару тунлар, Ёиллардан ҳикоя қилувчи мансӯра. Бу мазмун, манзара анафора ("Улар") ва олифора ("бўлиб кетган"), параллелизмлар ёрдамида яхши очиб берилган. Шоир Омон Матқоннинг ҳам мазкур шеър устида олиб борган изланишлари беҳуда кетмади. У бу шеърнинг янги-янги бадиий-эстетик имкониятларини яллаб топмоқда. Аллалар (Навоий) Илади (1989) оқида бадиият намуналари қатори ул қазратга бағишланган маърифий достон "Иажрлар ёғду" пайдо бўлди.² Адабиётшунос Нажмиддин Комиллов шундай гўзал қазфиётни ҳам адабиётшунос, ҳам шоир мавқе-мақомидан тираб битилганини ёзиб, асарни халқаро мақолада ҳам ким учрайдиган усулни алоҳида таъкидлайди. Ёе уни шарҳ-интерпретация, бадиий контекст ехуд дардсалиқнинг шоирона мақоли, ўзига хос татабуу ваба ноқлар билан атади.³

Айвало ушбу достоннинг ўзига хослига ҳақида. У мансӯра шеърли-да тузилган. У "алоқиде бандлардан тузилган, ҳар бир банд мушвирил

¹ Гафуров И. Илтико. Мансӯралар. Тошкент, 1991, 34-бет.

² Омон Матқон. Минг бир ёғду. Тошкент, 1989.

³ Комиллов Н. Сўнмас ёғдулар. "Ўзбекистон адабиети ва ошқати" газетаси, 1990 йил, 16-ноябрь, № 46 3096.

шеър шаклине олган, шу билан бирге улар тематик-композицион бирликке таъжиял этиб, ихтилик таъминланган... Навоий "Ҳисса"нинг ўзини асосида тугилган бўлса-да, лекин улар муस्ताжал илоҳ намунаси, янги замон кияшларига мухаллафланган оочма талқинлардир".¹

Ҳар бир муस्ताжал банднинг охирида "Ҳисса"дан ширланган байт, ширлар келтирилади. Шу тариқа беш доотондаги фикр, гошларнинг маъно-маъна чикалади. Ҳар бир банднинг биринчи шираси ҳам сарлашда, ҳам банднинг биринчи сатри бўлаб келади. Фикрининг ихти ва узлуқсиз давом этишни таъминлайди. Ширх баънида шир ўзининг поэтик маҳоратини намои этиган: гўзал тавбелар, оўз ўшлар, оўз танлар ва қўллаш маҳорати шуки "Ҳисса"нинг шукуш, қудратини тегишча баъий тафшир этиш қўзалангандек чикади. Бу ва шик маротаба шига келганлиги, бу соҳада наорий шеър шаклида янгилик бўлгани учун буни табриклан лосим. Адиб ашшома иходкоринининг машҳур асарларининг умуминсоний, бетакдор ва беқдас баъий-эстетик томонларини имконият даражасида таҳлил эти олган. Шир тафшир чоғида параллелизм, таъжия, тезид, талмех, риторик оборотлар каби поэтик усуллардан усталик билан фойдаланади. Ҳар бир бандда фикр-туйғунинг таъширчанлигини ошариш учун гоҳ уйдос, оўрон, шотехшо, кинса оҳанглари бурттариб, таъжиядеб таъширланади. Хуллас, "Минг бир ўгду" манура-доотон адабий ҳаётда муҳим воқеа бўлди.

Туртинчи боб "Наорий шеърлар поэтикаси" деб аталади ва икки қисмдан шират. Биринчи қисм "Наорий шеърларнинг маъзу доираси" деб номланади ва "Ватан маъзуси", "Муҳаббат маъзуси", "Тарихий шохлар ва тарихий воқеалар маъзуси" каби гуруҳлардан шират.

Туртинчи бобнинг иккинчи қисми "Наорий шеърларда оўз қўллаш" деб номланади. У ҳам икки бўлимдан шират. Биринчиси - "Ашъананин усул", иккинчиси - "Қуръани Карим ва Ҳадиси Шариф калималарини шотиқода этиш усули" деб таъширланади.

Бобнинг биринчи қисмида барибар маъзулардан ватан, муҳаббат ва тарихий маъзуларда батияган ва баъийни шқси бўлган наорий шеърлар таҳлилга тортилади.

Ватан маъзуси - адабийтада шик кўп шотиқода этиладиган сермашул маъзу. Ватан туғуши батилган ашойиб ширлар куда кўп. Бу - шира шқирмайдиган туғу. Ушбу маъзуда қалам таъриатган шир Бқуб Ашмед-

¹ Комшлов Н. Қўросталган маъно...

хонса аниқанини йўлини танилаган. Адибнинг оётироғига кўра "Ватан тугилган койгина эмас, бу улкан Сўз ҳеч қандай қомулга сизмайди". Атрофимизда кўзгизилган-алғамайдиган кимки набототу хай-вонот олами ҳам Ватан. Чунки шуердан бирло бўлар Ватан аталмиш оуки мухталим бано! Китобхон наққи-шуурани катиклайдиган ўзига хос поэтик тошлма-"Ватан-Девонай Машрабнинг урпадан тўхтамаган қиғи-куллаёти". Мана бу ахойиб! Ахир Чашгабнинг руқи кезмаган кен", дашоқ бооми?! Ёл зоти шариғнинг воққалами, куллаёти етган хамки ол-ўлуу, ирт бооки, хаммаси-Ватан. Шунинг учун ҳам бу улкан Сўзни қомусларга сиздириб бўлмайди. Унинг катида яширинган "туман ортада қолган тарих атоғидиқ ҳасоби қомимиз" ҳам биз учун ул муавзам туйғунинг бир зарраси, тадриси.

Боқки навулардан бири-нақ-мухаббат, вафо-садоқатдир. Неча ворлар замонлар куйленмаски, у хамаше яқиндай ва доимо инсон катб-шуури англоб етолмайдаган ворор, кумбоқлар силсиласи у. Ҳазрат Навсий Ёшганларидек: дунё бозорининг гавғоси ва дунёда бор хамма нарсаларнинг шевдохонесидага жошқан-оурони - миқ туғилмайдир. Бусиз инсон калси хонсаз танега, баъариятининг лағзу иборалари гуя ва райқонсиэ чаманга ўхшайди. Агар сўзнинг нағм даззатидан ҳарорати бўлмаса ва наърининг миқ ҳароратидан куйми бўлмаса, уларни нуруиз ҳам ва бошлқокиэ тўда деб билнинг.¹

Карим Баҳриев мухаббат ҳисларини мисраларга койларкан оҳангини ширани, ёқимли чикши учун сажали баён усулини танилайди. Яъни, инкоо феъли назифасида уқшиб келган кесимларни сажлайди: куйма-наво килма-йиглама-қарама. Бу, биринчидан, наърий шеър марсминя оҳангдор қилган, яқинчидан, тасвирда ооддаликка ва ёйни замонда тасил ва қиёслаш усуллари орқали мазмунининг ўзига хос чиқилига ёрдам берган: "Севгилинг кетса, куйма. Вафосиэ бўлса, нима бўпти, парво қилма. Мана бу дарахтга қара-шунча барғидан яширлоса ҳам шувиллаб турибди. Кетса-кетар, йиглама. Менми? менга қарама..."²

Бу усул шоир Салим Ашур яқоиди ҳам яққол кўзга ташланмишда. Унинг "Ёшлик" журналовининг 1992 йил, 9-10-сонияда бооилган "Бағрам-да ё очилмачинг, ё сўлмайдинг..." умумсарлавҳаси остида ёлси қилан-ган туркум шеърлари орсюда матне ўзига хос тузилган, тили яқод-ларинининг зеҳин-заковатини ёдга солувчи, кярөнг, иқодаси, шакли

1 Алишер Навсий. "Маҳбубул-қулуб". Тошкент, 1983, 53-бет.
 2 Карим Баҳриев. "Сабр қооасмининг омиқлари". Тошкент, 1990, 75-бет

билан иккалаб турунчи наорий шеъри ҳам бор. Унда эсир чирокли оғуз ўйини қояйми, оғайли байн усулни қўллайдим: раҳим-карим-оғлим; ёхуд ёкириш илчил кучайтириш учун сиқоли бўёюш эга, қарим-қарим кутбога сяд тибқиричи оғулари сақлайди: қидоёбатт-хилолат-қайёст-ханийатт-қийёсатт... ва ҳоказо. Буёйин тасвири, эсир тасвири усуллардан аллатеришга (таъриф) усулни моқарлик билан қўллайдим. Ўйин, асосин, ундос товушлари маъно кучайтириш, маъни қирини ҳосил қилиш мақсадида иккилантариш орқали ўзага ҳос ёрфонини юзага чиқаради (т. й, м... ва ҳоказо). Натижада янги, равои маром, оқингдор усул ҳосил бўлган:

Муҳаб-ба-т-т-ҳам раҳим, ҳам карим, гаҳ-лоф, гоҳ қодир, қидоё-батт. Адолат, гоҳ волим, гоҳ оғлим. Ҳамроққа қалайгай хилолат, ай-ай, равои қилдинггай тилимми, ҳам қайёстт, ҳам дўзах, ҳам ханийатт. Муҳаббатт, тарк йетма даямми. Тарк йстоанг қўлади қийёсатт!¹

Миртемирининг наорий шеърларида ҳам содда-оғайимий ва ўзбекона ифода усулини кўриш мумкин. "Пиллакаш" номи наорий шеърда эсир меҳнат бағрида етилган, гулдай очилган, ёқимтой пиллакаш қизнинг мадҳ этади. Ихчамгина ушбу наорий шеър (10 сатр) матни содда йарақ гаплардан тузалган. Муаллиф наҳромонининг портретини чизишда ушмиқ бўлакчи оғайтловчи-аниқловчиларни кетма-кет қўллаб, такрор, санок интонацияси орқали маънони кучайтирган: "Бўй қиз, паривел қиз, пиллакаш қиз. Ҳамиша қувсоқ, ҳаммиса қаҳқаҳа... Қулгичларининг келишгани-чи... Қандай бехте баладд имгитянинг кўкрагига бос қўяркину, уимнинг кўрки бўларкин?"²

Кўривадими, шом қизнинг кўркем ҳусни-тароватини чизишда характерли оғуллар ва нуқталар (кулгичлар) ни топган ва ёкиру туғруларини эҳтиросли мисраларда байн этаилти.

Адабиётдаги барқарор ва серқирра, серунум мавзулардан бири мовий воқеалари-ю, улар билан боғлиқ тарихий шахслар тақдирини ҳақидаги бадий талқинлардир. Карим Баҳриевнинг Машраб номи билан боғлиқ "Бөгда" серлавҳали оддий наорий шеърда муаллифнинг ҳосий-мушоҳадалар тасвири "қарга" тафсилли орқали очилади. Тафсил оғайтида олинган қуш-Қарга орқали турли вақт ва маконга тааллуқли воқеа-ҳодисалар қарилантариш, тамоил усули орқали боси гош-Машрабнинг қатли ом этиш қараёнига мақозан уланиб, тасвир бадий конкрет-

¹ Салим Амур. Бағримда ё очилмадинг, ё оғулмадинг... "Билик" журнади, 1992 йил, 9-10-сон, 14-бет.

² Миртемир. Асарлар. Тўрт жыллик. Тўртинчи жилд. Тошкент, 1980, 77-бет.

кантирилади. Насрий шеърдаги кўтаринки нақос, муаллифнинг фол миллатларлар, эртарварлик ҳисси билан сугорилган 98-кечинмаларининг бўртиб туриши китобдонга заъқ бағишлайди.

Бир боир Ёхрат Неъмат "Қобирхона ҳақида ривоят" номи саҳла насрий шеърда ўтмиш ва келажакни, бугунимизни бир ривоят орқали боғлабди. Ёсарнинг усталига кундаки, сажъ қўллаш туфайли шик, кечинма замона қўшқилди ва оқанг қасб этган. Ётти мустикал банддан иборат бу насрий шеърда иборатли фикрлар сероб. Муаллиф етти бандна ягона ғарс-ошиқ сюжет чиққига, яхлит композицион қурилмага моҳирона хойлаштирган. Тасвирдаги ҳикоя қилиш усули достонларга, эртакларга ҳош аниқлик билан уйқалиб кетади ғўё. Мазмунан, ўтган босқинчи қоқ ҳақида гап кетса ҳам, тасаввурга умумлаштирилган, "саёр" қумдор образи келади. Баендаги муסיқийлик, равонлик саҳъ саҳъати туфайли авфония қосил қилган: "Ўсқиниб келдим ғоят, ривоятим, равоят. Боболардан меросан-ҳақдан оғула ҳикоят. Сен қорани оқ дема, саҳроларни боғ дема. Рост оғуламас қаламини дилларга ҳамроҳ дема. Ҳақ қалам ҳосиларга тенг, пок оғузи тоғларга итенг".¹

Боир қасқагайи қумдаларда босқинчи ёшнинг кирдиқорлари-ю, қотиллигини ҳам, ҳақ-адолатга содиқ қасқақашлар фойвонни-ю, миски-оғуламачи, мунофиқлар қасқақашни ҳам мисонари, таъкирли очиб берган.

"Элини замдан өзаркен, даврон сурибди шоҳлар. Тик бошларни узаркен амали бор аҳмоқлар. Болалар ўсар-эл хор, "Нега?!"-даган китоб йўқ. Ҳақ танли, деса бирор ҳақ оғуловчи китоб йўқ. Пул берсанг, амал, лаззат, одамлар ҳам сотилар. Ёрт деб нола қилган зот осилар, ё отилар.

Оқиллар жим киргабди: "Тичамаз-ғуноҳимиз!" Қул маддоҳлар куйлабди: "Оси оғулини шоҳимиз!"

Қайд этиш керакки, мазкур шик адабий жерейнда ижодкорларга анча қўл келайтган, бадиий имкониятлар очайтган шикдир.

Тўртинчи бобнинг иккинчи қисми "Насрий шеърларда оғуз қўллаш" деб аталади. Унда насрий шеър ижодкорларининг оғуз қўллашдаги маҳоратлари таҳлил этилади. Биз кузатиб чиққан насрий шеърлар таҳлили шуни кўрсатдики, оғуз танлаш ва қўллашда икки тамойил (тенденция) кузатилмоқда: 1. Анъанавий усул. 2. Қуръони ғарим ва Ҳадиси Шариф ҳикоятлари ёхуд улар билан боғлиқ фикрларни нотақода этиш

¹ Ёхрат Неъмат. Оғузониз суҳбат. Тошкент, 1993, 7-бет.

уоули. Анъанивий уоул умумин кенг маъносдаги икодга, шеърингга хоо бўлган уоуллар. Суз уотида жиддий ишлаётган ёш шоирлардан бири - Салим Ашурдияр. Унинг "Ёшлик" журнаlining 1992 йил, 9-сонда босилган "Бағрамда ё очилмадинг, ё оўлмадинг" номли эркин шеър-ларга орасида 11 бандли оахъли насрий шеъри ҳам бор. Ана шу оахъли насрий шеър оўз қўллаш маъносида ҳам, санъаткорлик маъносида ҳам босиқа барча шеърлар орасида алсода акралиб туради. Чунки бу шеърда шоир илоҳай илқ оир-есрорларини ўзига хоо оўйинив оханг-ларда берилга итилади. У оўз ўинилари, ўзига хоо таъкид, ургуу берил орқали айрича самарадорликка эрилади: "Муҳаб-ба-т-т-бадхай-бат кангулован, ози мининг ичама сигмаёсан...". Бу ерда "бадхайбат" оўзининг ўзида қарама-қаршилик бўлса ҳам, у маъноси ваки маъносида анжирсоғи, залвори, ийдлаги, салобат-саложияти каби бевад ҳис-туя-гулари-ла бои, сертосқинлиги, кудрати бақисолягидан кўнгалга оирмай қолиладан омиқ қалбнинг турёнларига илсбат бериланти.

"Муҳаб-ба-т-т-диллима исоқ-он адашиб кирган шўх қушчован. Там-исринг туб-бинда най-и-о-т-он, гои футух, гоида гунча-сан. Тамуёсан, қарингда чўқтимман..."

Наисон, найситон - арабча камивор, тўқайзор дегани. Сизилла қамилдан най ясаледи. Найдан муҳаббат ивочлари тараледи. Муҳаббат кўнгулни фитх (футух) атади, у -буки, гоҳида ўта нозик ва беозор, мўмин ва омиза гўзал - гунча! Тамуи (тамуи) - дўзах. Иччудун илқнинг дўзахий азоблари ҳам борлур. Салим Ашур оўз ўинилари орқали илқ-муҳаббатнинг ҳам илоҳий, ҳам маъосий сифотларини санади, таъкид-лайди: "Муҳаб-ба-т-т-моқи-гул, мав-иуд-а, гул-чехра, гул-санам, гул-андом, Муборак, мухтарам, мавлуд-а... Сай-йора, сурай-ёо, сано-вбар, рўининг итайин иўшида.

Ёки: "Муҳаб-ба-т-т-хам раҳим, ҳам карим, гаҳ-хор, гаҳ кшир, хидойилатт. Адолат, гоҳ элим, гаҳ салим..."

Шоирнинг оўзларин итайин ҳиколарга акратиб ёзилида маъно бор. Чунки ана шу оўзлар икки маъноли ҳам бўлиши мумкин. Масалан, Мав-ой, Моҳигул - ном сифатлаш, истиора, Мавлуд - арабча тугилган; дунёга келган; б) тугилиш замони. Бу ерди ҳам оўз ўини бор, кини, муеллиф ҳар кўнгилад илқнинг тугилишига ишора қилади. Раҳим-аробча, раҳм иллувчи, раҳли, маҳрибса Аллоҳнинг сифатлари. Карим - арабча парамли, сакли, олийканоб. Сачин ҳам иғзбча оўз бўлиб, ослси, саломат, оми дегани, шеърда оми оилончи дегани маънода қилади.

¹ Найсий шоирлари лугати. Тошкент, 1972, 345, 525, 542-бетлар.

Бу кўлланишнинг иккинчи усули – Куръони Карим ва Ҳадиси Шариф китобларини бирда-бирига қўшиб, фикрининг воботи, иқтибоси, инжиби маъносидан кўлланиб бўлиб, кейинги пайтларда бу алоҳидликнинг касб ва маънасида. Думладан, нарсани шеърларда ҳам. Иброҳим Гафуровнинг "Ҳобиба Нисо" мансурсида ўтганларни ёд этиб турайдек мўмин-муолимонлар шиммасига фарз қилинган савоби-аъмои зинн қилинади. Зеро, "қабристонни зиёрат қилиш – охирагини соғинади"¹. Дарқайиқат, ҳар бир инсон марҳумларни ёд этиш орқали ўз руҳини, қалбини йиқитиб, фанон умр қадрини яна бир бор ҳис қилади: "кимдир гоҳда учта тасуви билан муборак "Мулк" сурасини ўқирди: "Барилъ-ал-басора ҳал тарафи мин фўтур. Сумма арбилъ-ал-басора кирретайна..."² Яъни, "Эй инсонлар, У сўзларининг қайсиларингиз широйилроқ – ихшироқ амал қилувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш учун ўлим ва ҳаётни яратган эшитди. У қудратли ва мифиратладар" (67-сура, 2-оят).

Илоҳий китобларнинг маъноси, ҳаётнинг, ҳақиқатнинг, ҳақиқатнинг, бедорликка чорлайди, "қулорам ушбу илоҳий оидони қилгани, бирдан бирам қилади..."³ Неҳун? Чунки инсон Ҳақни қанча чуқур ва тереин англагани сари бу ўтган дунёда ўтган бетақво ва баҳонат ўтган ҳар лаҳза учун изтароб чекади.

Мазкур усул бугунги ҳаётда барқарор аниқлик туғдириш олдига.

Ишнинг "Ҳулоса" қисмида қўлдан келган тўхтамларга келинди:

Иш учун, қайси шаклни танламоқчи, энг аввало, ўзининг ҳолати, кечинмасини бадиийлик либосида бера олиши муҳимдир. Чунки фикр – қайлашуғга хоҳ, туғдириш, ҳиссий, эҳтирос – шир, илоҳкорга хоҳ. Лекин чинакам истеъдоднинг асарларида инсон ҳам, буниси ҳам ва яна мусавварона зукколик ҳам аниқ этилади. Шундай мисралар бўладики, улардан сийлаш лаҳзалар, ҳолатлар ҳисланади. Тасаввур, сезги-сезим ҳисси уйғонади, шундай мисралар бўладики, кечинма, ҳиссий ҳиссийларини ҳамлаб, қўйма иборатомуз ҳиссийлар, ҳаётини ўқитлар, мақол, иборалар ҳиссий бўлади. Фақат инсоннинг ички дунёсида аниқ бўлган нарсагина, яъни унинг руҳи, ҳиссийлари, қўнғил эришларигина яшаб қолади, бадиий-естетик завқ, маъно бериб яшаб қолади ҳолос. Умумаданий соҳа – фаолиятга, ушумқадриятга дахлдор бўлган, қимматга эга бўлган асарларгина яшаб қолади.

¹ "Саодат" журналі, 1993, 8-9-сон, 14-бет.

² Куръони Карим. Илоҳий таржима. Абдулдин Мансур таржимаси. "Барқ олдузи" журналі, 8-9-сонлар, 422-бет.

³ "Туя тўқулгунча". "Саодат" журналі, 1993, 8-9-сон, 14-бет.

Поэзия учун энг зарур бўлган образ, вонрона ҳиссийт, илҳам маъно, услубий-таъсирий ўзига хосликлар насрий поэстик баънда ҳам сақланиб қолади. Насрий шеърларда ҳам оқсоқ шеърнинг талаблари аҳо этили.

Гарчианд баъдий ишод оламида назмун этакчи, бирдмичи жанкеда бўлса ҳам, шакл ўси ўзгача назмуннинг талабидан кейно чикали. Қолаверса, адабий ҳарақнда шаклга эътиборсизлик, менсимаслик "вульгар социологчан" деган гаъзсизликка тусунага олиб келали. Ёнак, тегишли назмунга хос шакбуя шакл будини, тўлақонли жанр талабларини ўхида кам қилган насрий шеърларни маъда аҳо лозим.

Илимизда насрий шеърларнинг уч тусини таҳлил қилдик: олди насрий шеърлар, мансуралар, шакли насрий шеърлар.

Қолгусида насрий шеър каби поэтик шакллар ҳажига шиклиб таҳқиқотлар олиб берив адабий таъносизлигимиз олдида турган муҳим масалалардан бири бўлиб қолади.

ИЛМИЙ ФОРМИДАНИЙИ (АТРОВАШИСИ)

Маъкур илмий ишнинг сўлимча шиката илмий мақола сўлон қилинган:

1. "Ўзбек адаби-тида насрий шеър". "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, 1993, 2-сон, 9-15-бетлар.
2. "Насрий шеърнинг турлари". "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, 1994, 2-сон, 17-21-бетлар.

Республика Ёш олимларининг анъанавий илмий анжуманларида катти нашиб, маърузалар қилинди (1992, 1993, 1994, 1995). Илмий иш тезислари аша ну анжуманларнинг илмий маърузарида тўрт марта сўлон қилинган:

1. "Ўзбек адаби-тида насрий шеър". 1992, май, 53-54-бетлар.
2. "Насрий шеърнинг турлари". 1993, май, 20-бет.
3. "Насрий шеърларда баъдийлик". 1994, май, 51-54-бетлар.
4. "Насрий шеърларда шoir услуби". 1995, май, 30-31-бетлар.

Алиф

Р Е З Ю М Е

на диссертацию Хашмикова Ахмедова на тему "Стихотворение в прозе в узбекской литературе".

В данной диссертации исследуются сдвиги на своеобразных проблемах в узбекской литературоведении. Автор всесторонне и тщательно изучает доселе неизученный и научно несовершенный в узбекской литературе "стихотворение в прозе" — "нзрий шеър".

В диссертации раскрывается промежуточный характер этого жанра, который представляет собой художественную структуру, находящуюся между поэзией и прозой.

В четырех главах диссертации исследуются три разновидности "нзрий шеър". Это: 1) простые стихотворения в прозе; 2) мансура; 3) стихотворения в прозе с оладком. Эти три вида стихотворений подтверждаются конкретными примерами, подробным анализом, в которых раскрывается их жанровые особенности и в конце по каждому виду приводятся научно-теоретические сообщения.

Диссертантом отмечается, что этот жанр развивался с древнейших времён, а именно с Орхонско-Енисейских памятников, где впервые появлялась ритмическая проза на тюркском языке и получил развитие в течение многих веков в узбекской классической литературе. С другой стороны на формирование этого жанра в современной узбекской литературе повлияла западная, а именно французская литература с богатейшим художественно-литературным арсеналом. В этой области в мировой литературе расцвет этого жанра связывают с именами Бертрама, Бодлера, Рембо и других французских и западных поэтов. В диссертации исследованы стихотворения в прозе Чуллана, Айбека, Омса Матжона, Якуба Ахмаджонова, Ибрагима Гафурова, Рауфа Парфи, Мухаммада Юсуфа, Азам Ухтама, Салима Амуре, Шухрата Немата, Шухрата Икрома и других. В работе делается вывод, что этот жанр по своей структуре новый, несобыкновенный и несмотря на репликатность изменчивость ритма и графики он является очень многообразным в художественно-поэтическом процессе. В таких стихах определяющим фактором является не только ритм и графика, но и другие стихотворные элементы как образность, эмоциональность, эвфония, играющие немаловажную роль. В диссертации использованы стиховедческие и литературоведческие работы как зарубежных так и местных авторов.

" VERSES IN PROSE " IN UZBEK
LITERATURE

Khoshnigohn Akhmedov

One of the peculiar problems in Uzbek literature is researched in this work.

The author investigates thoroughly and in detail the genre " the verses in prose " - nasriy sher which was not studied and scientifically illuminated in Uzbek literature up to now .

In the dissertation an intermediate character of this genre is revealed which represents an artistic structure being between the poetry and prose. Deduction is made in the work that this genre is a new and unusual one according to its structure and it is promising such in an artistic poetic process in spite of its vagueness and changeableness of its rythm and graphic as well.

In such verses the determining factor is not only the rythm and graphic but other verse elements such as figurativeness, emotionalness, euphony playing an important role.

In the work the verses in prose of such great masters as Ghulpan, Aibek, Oson Matjohn, Bokub Akhmedjohnov, Ibragim Gafurov, Balim Ashur, Shukhrat Nehmat and others are researched.

In four chapters of the dissertation 3 variety of " nasriy sher " are studied. These are follows:

1. simple verses in prose;
2. sansura;
3. verses in the prose with sadj.

БОСМАХОНАГА ТОПШИРИЛДИ 22.09.95
БОСИШГА РУХСАТ ЭТИЛДИ 21.09.95 й. ҚОҒОЗ
БИЧИМИ 60x84 1/16 ОФСЕТ БОСМА УСУЛИ
ДАЛОВИ 60 НУСXA БУЮРТМА 112

ЎЗРФА «КИБЕРНЕТИКА» ИИЧБ СИГА ҚАРАШЛИ
КИБЕРНЕТИКА ИНСТИТУТИНИНГ БОСМАХОНАСИДА
ЧОП ЭТИЛГАН.
700143, ТОШКЕНТ, Ф. ХҲЖАЕВ, КҲЧАСИ 34 УЯ.